

Генерал-потпуковник **МИХАИЛО АПОСТОЛСКИ**

СТРАТЕГИЈА И ТАКТИКА ИЛИНДЕНСКОГ УСТАНКА*)

(Поводом педесетогодишњице)

I

Природно је да свака револуционарна организација, за остварење свог циља — победе над класним непријатељем — мора да изгради своју стратегију и тактику. Тако се и стратегија и тактика Македонске револуционарне организације развијала, изграђивала и постепено оформљавала према степену распламсалости борбе. Истина, услед специфичности услова под којима је деловала ова револуционарна организација, посебно услед јаког утицаја Врховиста (директно и индиректно) сада је тешко на основу докумената у области стратегије и тактике (као уопште и по другим политичким питањима) одвојити оно што су наметнули Врховисти ради остварења својих интереса у Македонији, од онога што су руководиоци Македонске револуционарне организације желели и хтели да спроведу у циљу развоја борбе македонског народа за његово ослобођење.

Ја ћу овде покушати да размотрим само нека питања из области стратегије и тактике, али при томе ни издалека не тврдим да ћу дати потпун одговор на та питања. За то има много разлога, у првом реду садашњи недостатак оригиналнијег материјала из кога би се могло потпуније видети гледање руководилаца устанка на поједине проблеме, као и недостатак или неприступачност архивског материјала ондашњих турских власти из кога би се могло видети какве су реперкусије имале поједине политичке или војничке акције на турску власт. Морам истакнути и то да сам се у студији ових проблема користио документима који су писани претежно на бугарском језику. А када се зна империјалистичка политика бугарских властодржаца у односу на Македонију, онда је логично да се у томе материјалу налази и много необјективних оцена. Много догађаја приказано је само са циљем да се правда бугарска империјалистичка политика у Македонији, тако да је из тог прилично обимног материјала, објављеног на бугарском језику, веома тешко одвојити оно што је истина, а што прикрива великобугарске тежње. При томе морамо имати у виду да поједини писци, као например Сиљанов и др., на веома вешт начин штите Врховисте и Егзархисте, изврћу извесне чињенице, итд. Поред тога, поједини револуционари нису лично писали своје успомене, већ су своје доживљаје препрличавали другим — писменијим лицима да би их ови објавили, као што је, например, Милетић објавио велики број мемоара познатих руководилаца — револуционара. А познато је да се — и поред најбоље жеље — код таквог објављивања тешко може обезбедити оригиналност исказа, а да и не говоримо о томе да у њима може бити унето много субјективног.

*) Ово су критичка разматрања само неких момената стратегије и тактике Илинденског устанка из студије коју писац припрема поводом 50-годишњице устанка.

Из ових разлога, поново подвлачим да ће ово бити само један покушај да се баци зрачак светлости на неке моменте стратегије и тактике Илинденског устанка, те задржавамо право да у даљим мојим студијама ових проблема допу-ним поједине поставке, а неке евентуално и коригирам — што ће све зависити од материјала који ће ми стајати на расположењу.

*

Да би се лакше могли уочити неки — можда најинтересантији — моменти стратегије и тактике устанка, најпре ћу се у најкраћим цртама задржити на циљу Македонске револуционарне организације, као и на ситуацији и условима живота македонског народа до Илинденског устанка.

Према Мемоару Македонске револуционарне организације, услед тешког и нелудског султанског режима, почела се све јасније оформљавати идеја „за оружану само-расправу — за масовну револуцију“, која постаје основа и црвена нит организације. Овде треба посебно уочити да појам „саморасправа“, који се појављује у свим документима организације, јасно изражава тежњу организације да води оружану борбу — ослањајући се искључиво на сопствене снаге — на снаге македонског народа, не рачунајући ни на какву директну помоћ ни са које стране. Ову исту мисао је још категоричније заступала Македонска социјалистичка група у Софији и износила је не само усмено него и кроз новине „Револуција“ (1895) и „Политичка слобода“ (1898). Чак на једној од тих новина стајао је мото: „Ослобођење Македоније је дело самих Македонаца“. Ово нарочито подвлачим, да би се одмах уочила разлика у стратегијској концепцији Врховиста, који су својом пропагандом убијали веру македонског народа у сопствене снаге, као и то да оваква поставка Македонске револуционарне организације говори о томе да је и код руководства, и барем код већине македонског народа, било сазрело схватање о могућности постављања захтева за решење националног питања македонског народа, као питање једне посебне нације, без обзира на то што се у неким документима место назива „Македонац“ понегде може наћи и на термин „Бугарин“. Међутим, то се може објаснити, прво, заједничким вишевековним робовањем Македонаца и Бугара једном истом господару, као и потребом за њиховом заједничком борбом против исте султанске власти до 1885 године, друго, великом пропагандом Бугарске која потиче од ранијих година, посебно њеним вештим коришћењем борбе македонског народа против Цариградске патријаршије и, треће, тиме што је ова организација обухватала и Одрински крај — где су хришћани по националности Бугари. Али овде одмах напомињем да Гершков, руководилац Одринског краја, не жели бугарску помоћ, већ тражи спас своме народу једино и искључиво у заједничком дејству и тесној сарадњи са Македонском револуционарном организацијом. Овим се (пored осталог) може објаснити тесна повезаност оружаних и политичких борби Македоније и Одринског краја, као и једновремени устанак 1903 године.

Поред тога што је Македонска револуционарна организација имала задатак да организује народ за оружану борбу против турске власти, циљ организације је био да „Масовном оружаном борбом дође до једног загарантованог људског живота, до једног загарантованог поретка и морала у управи турске државе — до једне политичке аутономије“¹⁾. Природно је да је за постизање оваквих циљева претстојала тешка борба и да је и сама пропагандна улога организације била тешка, јер је захтевала дуготрајан напоран рад, да би се међу становништвом раширила „идеја за слободу“; да се... наоружа и припреми народ у борбеном погледу; ... да се парализују и сачекају непријатељски удари; ... и на крају, у последњем часу да се поведе народ у оружану саморасправу²⁾. Македонска социјалистичка група ово још рељефније истиче

¹⁾ Македонија и Одринско (1893—1903), Мемоар унутрашње организације, 1904, стр. 17. (Овај докуменат ће се касније обележавати само са „Мемоар“, ради краткоће).

²⁾ Мемоар, стр. 27.

следећим речима: „Ми желимо да ослобођење Македонца буде његово дело, а никако да му се исто поклања ма од кога и да се ставља под његову зависност. Ми тражимо Аутономну Македонију са пуном самосталношћу и најширом слободом. Он сам (мисли се на Македонски народ — М. А.) да створи управу како то жели“³⁾.

Да би се лакше уочила стратегија и тактика Илинденског устанка овде ћемо у најкраћим цртама изнети још и економски и политички положај народа, и то искључиво према Мемоару Македонске револуционарне организације, мада ова питања траже ширу студију и анализу свих докумената.

*

Султански режим претстављао је најсуровију економску експлоатацију радног народа, без обзира на његову националну припадност. Нарочито је био тежак живот Македонца, јер се често догађало да је „обичан грађанин македонски био мучен, опљачкан и затваран само зато што је хришћанин“⁴⁾. Ако се има у виду да је стање македонског народа под султанским режимом било неподношљиво и чињеница да су се остали балкански народи (Срби, Грци и Бугари) већ били ослободили султанског јарма и почели слободно да се развијају, онда је природно што се све више појачавала тежња македонског народа за националном и економском слободом.

Поред материјалне неприпремљености, за рад револуционарне организације највећу тешкоћу претстављало је раширивање националистичке пропаганде од стране суседних шовинистичких и империјалистичких влада и организација, које су спроводиле политику страну македонском народу — политику која није ишла ка његовом ослобођењу — већ ка његовом поновном поробљавању⁵⁾. Али паралелно са тим разбијало се јединство македонског народа у борби против главног непријатеља. Та страна национална пропаганда долазила је до изражаја за све време борбе Македонске револуционарне организације са Врховистима и Егзархистима (као експонатима великобугарске политике), са великокрпском и великогрчком пропагандом и др. А круна такве политике суседних влада по судбину македонског народа наступа у Балканском и Првом светском рату, када се Македонија — као једна економска, етничка и национална целина — дели на три дела, на три балканска суседа. Иако прогресивну улогу Балканских ратова не можемо порећи, јер су срушили један застарели, крајње реакционарни феудални поредак, ипак тиме македонски народ још није био добио националну слободу, већ је доживео ново поробљавање од стране буржоазије балканских земаља, разуме се под новим условима. Тако је наступио нов период денационализације и угњетавања македонског народа.

Крајем 19 века било је карактеристично да је власт у Отоманском Царству полако прелазила искључиво у руке Султана, тако да је та власт постајала све суровија и неподношљивија⁶⁾. Суровост тог личног султановог режима нарочито се испојила у Јерменији, када је после побуне, 1894 године, „више од 300.000 Јерменаца прошло испод турског јатагана“⁷⁾. То је имало одраза и на рад револуционарне организације, као и на међународне односе, јер је Султан, под притиском европских сила, 1896 године издао указ о неким реформама, од којих није било ништа, јер је стање и даље остало онакво какво је било. У периоду учвршћења револуционарне организације букнула је позната „Виничка Афера“ кроз коју су Султанове власти, иако случајно, откриле постојање једне јаке револуционарне организације у Македонији. Услед општег курса Султанове политике, а и због ове афере, турске власти појачале су угњетавање македонског народа. Нама није циљ да ово у детаље

³⁾ Новине „Политическа свобода“, бр. 3 од 8 марта 1898 године.

⁴⁾ Мемоар, стр. 18.

⁵⁾ Мемоар, стр. 19.

⁶⁾ Мемоар, стр. 19.

⁷⁾ Мемоар, стр. 20.

разматрамо, већ само у најкраћим цртама како би се лакше схватила ситуација под којом је Македонска револуционарна организација деловала.

„Духовно угњетавање“⁸⁾ огледало се у спутавању рада црква, хапшењу попова и нарушавању аутономних права општина. Оштрица Султанове власти била је нарочито усмерена према учитељима, који су сматрани као главни организатори револуционарне организације, тако да је само у „Виничкој Афери“ било ухапшено 33 учитеља. „Економско“ и „административно угњетавање“ претстављају један организован систем непрекидног пљачкања македонског народа, што захтева посебну студију. Овде само напомињемо да је због таквог пљачкања и осиромашења народа сваке године из Македоније одлазило више од 100.000 људи, да би у иностранству потражили могућност животне егзистенције“⁹⁾.

Посебну пажњу заслужује „физичко угњетавање“ македонског народа. То није било затварање, подвргавање разним инквизиторским мукама или убиства појединаца. То угњетавање је било толико масовно да је претстављало у правом смислу речи „физичко угњетавање“ читавог народа. Тако, на пример, у „Виничкој Афери“, било је 5 убијених, 5 умрлих под инквизиторским мукама, 13 силованих и 196 мучених разним методама. Осим тога, затворено је 528, а око 300 је побегло преко граница — другим речима „Виничка Афера“ је обухватила око 877 лица¹⁰⁾.

За „Виничком Афером“ ниже се низ других афера, чије би нас набрајање одвело далеко. Терор који је спроведен поводом свих тих афера са циљем откривања појединих илегалних бораца, био је веома суров. Он је доводио до оружаних судара са турском полицијом или аскером, до откривања оружја и сл. У читавом том терору изгледало је као да су се поједине Султанове слуге такмичиле ко ће више зла да нанесе народу. Тако, на пример, само приликом неколико забележених афера било је од стране Султанових власти затворено у Солунском вилајету преко 1.367, у Битољском око 727 и у Скопском преко 386 лица¹¹⁾. Међутим, овде ни издалека није забележен онај број људи који су подвргнути физичком терору, не само у броју затворених, већ и у броју подвргнутих инквизиторским мукама, убијених људи, попаљених кућа, и сл. Само у Струмичким аферама било је затворено 741 лице. Довољно је погледати ма који документ, па да се добије слика тог терора. Тако се у жалби сељака из Струмичког Новог Села, коју су упутили Солунском Валији Асан Фихни Паши, на живописан начин износе мучење и терор аскера, који је тражио оружје од сељака. Цело село било је подвргнуто терору, а када су грозне инквизиторске методе додијале и самим турским војницима, ови су наговарали сељаке да купе пушке, ако их немају, говорећи им: „Ако немате (мисли се на пушке — М. А.) — купите их и предајте, иначе каимакаџ (командант — М. А.) неће вас оставити живе“¹²⁾.

Али поред овог легалног апарата за угњетавање којим су руководили Султанови органи власти и војска, постојало је и познато класично разбојништво, чији су припадници потпуно легално дејствовали, пљачкали и убијали народ, а често пута чак и у споразуму са органима власти. У појединим разбојничким бандама и четама било је од 10 до 100 људи. Највеће легло тих банди налазило се у Дебарском Санџаку. Припадници ових банди били су врбовани претежно од заосталих шиптарских маса. Од њих су највише страдала македонска села у Дебарском, Кичевском, Прилепском, Тетовском, па и у Битољском крају. Због тога је Македонска револуционарна организација морала да поведе одлучну борбу против тих банди које су се биле претвориле у посебан „државни институт“. Да бих илустровао њихове методе и терор који су вршили, навешћу неколико примера. У мају 1902 године, разбојник Тахир Тола са својом бандом затражио је од становника Галичника 2.000 турских

⁸⁾ Врсте угњетавања означавамо онако како је то изнето у Мемоару.

⁹⁾ Мемоар, стр. 30.

¹⁰⁾ Подаци су узети из Мемоара са стр. 23, 24 и 25.

¹¹⁾ Подаци су узети из Мемоара са стр. 49—73.

¹²⁾ Мемоар, стр. 97.

златних лира. После 10-часовне борбе, становништво је успело да принуди разбојнике да се повуку. Али када се месец дана касније разбојничка банда повратила бројно знатно јача и напала Галичник, она је после 10-дневне опсаде Галичника принудила становнике да јој даду као откуп 2.000 турских златних лира. Иако се за време ове опсаде у Галичнику налазило 80 турских војника, тобоже, као посада за заштиту села, ипак ти војници нису ништа учинили за заштиту села од разбојника. Или разбојник Уско, који је слободно живео у Прилепу и свакодневно вршио разна убиства, само у првој половини месеца октобра 1899 године извршио је 10 убистава. Или, разбојник Барјам из села Бачишта (кичевског), постао је потпун господар македонских села Гостиварског краја, да је разрезивао чак и годишњи порез. Тако је с. Маврово плаћало 400, Леуново 600, Никифорово — 500 турских златних лира, итд. Или Јусуф Бајрактар из Тетовског краја — разбојник од детињства извршио је више од 70 убистава. Карактеристично је да је Бајран Цура, који је са око 250—300 војника (од којих преко 50 бивших разбојника) дошао, тобоже, да брани град Гостивар од разбојника, а уствари се уместо одбране састао са разбојницима, приредио тродневну гозбу на рачун Гостиварчана (на гозби је било 400 разбојника и око 300 војника) и од разбојника као поклон добио 150 златних турских лира, итд., итд.¹³⁾ Поред ових познатих разбојника било је још много и много разних бегова, ага, чиновника, полицајаца и сеоских пољака, који су свакодневно вршили разна убиства, пљачке, насиља, зулуме, итд.

Под таквим политичко-економским условима македонског народа, Македонска револуционарна организација имала је све услове да релативно брзо придобије масе уза себе и да их припреми за оружану борбу у циљу извојевања националне и економске слободе. Неоспорно је да је и наведени терор знатно убрзао не само развој, већ и чврстину саме организације. И тако, уместо да Султанови силнички терором угуше организацију, они су тиме сами помогли да организација обухвати широке народне масе.

Борбе које су се развиле од 1898 до 1903 године недвосмислено говоре о широким размерама организације и о њеном наглom порасту. У целој Македонији и Одринском крају у периоду до Илинденског устанка вођено је 132 борбе, у којима је укупно учествовало 4.262 устаника (припадника појединих чета), према 74.235 војника турског аскера, тако да је однос снага био 1 : 17,4 у корист турског аскера¹⁴⁾. Дотада је било убијено 512 устаника и 4.373 турска војника. Овове броју треба додати и 19 борби које су 1902 године вођене у такозваном Цумајском покрету или устанку, како га понеки називају. Ако се при томе узме у обзир и пасивна тактика устаничких чета која се огледала више у организацији и пропаганди, него у активном дејству, онда се може боље учити темпо развоја Македонске револуционарне организације и брзо сазревање услова за почетак оружаных борби ширих размера. Стварно постојање устаничких чета и низ борби које су им често наметале разне турске потере, показује да је оружана борба била још раније почела и, као што Гоце Делчев на једном месту говори, треба само променити тактику устаничких чета, па да се оружане борбе прошире.

II

Проблеми одређивања политичке линије, стратегије и тактике стоје у тако тесној међусобној вези да би свако њихово одвајање било вештачко резање једне целине. Због тога у даљим разматрањима нећу строго одвајати проблеме стратегије, од проблема тактике, тим пре што поједина стратегиска питања дубоко задиру у тактику, а политика у стратегију и обратно.

Изграђујући стратегију и тактику, Македонска револуционарна организација разматрала је и решавала разна питања устанка: начин оружаных дејстава (општи народни устанак или партизанска дејства); време устанка; организацију и формацију оружаных устаничких јединица; проблеме наоружања, мате-

¹³⁾ Изнето према Мемоару.

¹⁴⁾ Мемоар, стр. 87.

ријалног и новчаног снабдевања устанка, као и сву проблематику руковођења устанком; затим проблеме агитације и пропаганде, војничке обуке; дисциплинских прописа, итд. Поред свих тих и других питања која су разматрана и решавана како за време припреме устанка, тако и у току самог устанка, поклањана је посебна пажња политичко-стратемском проблему стварања савезника и одређивања односа према реакционарним снагама, које су се налазиле у самој Македонији или су долазиле са стране.

Македонска револуционарна организација морала је кроз дуги низ година да заузима свој став и да изграђује своје погледе на сва та питања. Зато ћемо стратегиско-политичке концепције Македонске револуционарне организације, као и њену тактику, посматрати кроз низ мера које је предузимала да припреми македонски народ за борбу против Султанове власти — за дизање народа на устанак.

Увлачење појединих Врховиста у Централни комитет Македонске револуционарне организације имало је великог утицаја не само на одређивање стратегије и тактике устанка, већ и на одређивање дана његовог почетка. На успех устанка свакако је утицало и то што су одлуку за дизање општег народног устанка наметнули Врховисти у ЦК, користећи отсутност Гоце Делчева и многих других руководилаца, који су боље могли да процене ситуацију у којој се налазио македонски народ. Према саопштењу Гарванова¹⁵⁾ на Конгресу у Солуну, Врховисти су у народ растурили разне летке, позивајући га на устанак, свакако са циљем да прејудуцирају решење за општи народни устанак. Но, и поред овог, сви делегати на Конгресу, изузев Лозанчева — делегата Битољског краја — тврдили су да народ није спреман за општи устанак. Истакнути македонски револуционари нису признавали Конгрес у Солуну као прави конгрес. Тако например, Пандо Кљашев говори да „то није био окружни или општи Македонски конгрес, како је то требало да буде, већ конгрес неколицине градских руководилаца и учитеља потпуно слабо упознатих са положајем ствари“¹⁶⁾. Ово гледиште македонских револуционара потврђује и чињеница, како то Гердиков износи, да и Гоце Делчев није хтео да оде на Конгрес у Солун¹⁷⁾. Лазар Димитров, који је био на Конгресу одлучно је устао против одлуке за дизање општег устанка, сматрајући да је Конгрес незаконит.

Врховисти су нарочито настојали да се 1903 у пролеће дигне устанак у Македонији. Многи македонски руководиоци чудили су се том настојању тако да су га назвали „преступништвом“¹⁸⁾. Христо Сиљанов, који је касније стао на позиције Врховиста, био је принуђен да у својој књизи констатује да су против Солунске тезе за дизање устанка били сви они који су се у Македонији ангажовали у борби против Врховиста¹⁹⁾. Горче Петров тај устанак назива „недоношче“ и сматра да се дизањем општег устанка само у неколико срезова Битољског округа може компромитовати идеја устанка за будуће. Гоце Делчев и Горче Петров су сматрали да је уместо дизања општег устанка боље да се четама, које су дотле примењивале тактику ширења пропаганде и избегавања борбе, да затак да отпочну са активним нападима на турске гарнизоне, полицајце, итд. Исто тако, они су сматрали потребним да неке градске организације престану са дотадашњом неактивношћу и почну активнију делатност у смислу напада. Износећи смисао устанка и мишљење о томе како устанак треба да изгледа, Гоце сматра да треба извући поуке из борбе Јерменаца под Турским Царством противећи се општем народном устанку, онаквом како га замишљају Гарванов и други. Он даље сматра да треба дејствовати са највећом економијом

¹⁵⁾ Гарванов је Врховиста — али је био успео да се увуче у ЦК Македонске револуционарне организације.

¹⁶⁾ Хр. Сиљанов „Ослободилачке борбе Македоније“, том I, Софија, 1933 године, стр. 199.

¹⁷⁾ „У Македонији и Одринском“, успомене М. Гердикова, Софија, 1928, стр. 47.

¹⁸⁾ Кристо Коцев, па чак и Сарофов на Смилевском конгресу — Кљашев, стр. 114.

¹⁹⁾ Сиљанов, стр. 203.

средстава и снага. Устанак који би изазвао пустошење свих крајева Македоније ниуком случају не би могао бити гаранција за оно што су Врховисти проповедали, наиме да ће се велике европске силе умешати у унутрашње послове Турске. Гоце исто тако истиче да би ситуација била сасвим друга ако би се Турска налазила у рату са Грчком или неком другом земљом на Балкану, а тада би и објективни услови били сасвим други²⁰⁾.

После одлуке у Солуну за дизање општег народног устанка у Македонији, у редовима Македонске револуционарне организације развила се велика дискусија. Једна група људи око Делчева, Горче Петрова и Гердикова, који су били за то да се дејствује само са постојећим четама, после дискусије успела је да се супротно првобитној одлуци о „стратегиском устанку“ измени првобитно решење, тако да се предузму само партизанска дејства. Међутим, сва та дискусија је само са формалне стране мењала ситуацију, јер све припреме које су провођене нарочито у Битољском револуционарном округу, ниуком случају нису одговарале за партизанска дејства, већ за општи народни устанак. Стога у тактици руковођења устанком у том округу видимо низ грешака које проистичу из чињенице да се народ спрема за општи устанак, а руководство се, бар на речима, спрема да дејствује на партизански начин. У крајњој линији, питање устанка у Македонији било је само половично решено, наиме да поједини револуционарни окрузи дигну устанак, али да учине онолико колико је то могуће. Разуме се да се такво половично решење морало штетно да одрази по ток устанка. Оно није било у складу нити са пропагандом која је вођена, нити са жељама становништва које је стењало под султанским корбачем. Сви су знаци били да је становништво тражило смела и одлучна дејства, да је било спремно на све жртве, као што се то и на делу показало.

На конгресу у Смиљево, на коме је учествовало 32 претставника и делегата Битољског револуционарног округа, општо је критикован Јозанчев зато што је прихватио одлуку за дизање општег народног устанка. Већи број делегата изнео је право стање припрема, наиме да њихови рејони нису спремни за општи устанак, нарочито у организациском и материјалном погледу. Међутим, Врховисти су својом пропагандом успели да обману народ како ће устанак, тобоже, лако да иде, како ће доћи туђа помоћ, и сл. (мислило се на помоћ од стране Бугарске). Међутим, и поред критике, делегати су били стављени пред свршен чин, јер је ЦК издао наређење за дизање устанка. Поред тога, делегатима је претстављено као да ће се сви револуционарни окрузи у Македонији дићи на општи устанак²¹⁾. Мада је у Смиљево донета одлука за прихватање оружаног устанка, велики део делегата сумњао је у успех. Разумљиво је да се овакав став неких руководилаца негативно одразио на припреме, а још више на само извођење устанка.

Иако је Конгрес у Смиљево, који се бавио методом извођења устанка, његовом тактиком и стратегијом, стао на гледиште да се не диже масовни устанак, већ да устанак буде по методу „партизански“, ипак је у прогласу позвао цео народ на устанак²²⁾. Током устанка, Панајагов изражава жаљење што је устанак попримио општенородни карактер говорећи: „нисмо учинили добро што смо дигли општи, а не партизански“²³⁾. Ова изјава говори о томе, да схватање појединих руководилаца — и поред дискусије о карактеру и методу устанка — није било рашчишћено.

Слични конгреси, којима би присуствовао довољан број претставника свих крајева, као што је био онај у Смиљево, нису одржани у свим Вилаетима. Гердиков је одржао конгрес на коме се доноси решење да се у Одринском револуционарном округу дигне оружани устанак 15 дана касније (тј. 5, односно 18 августа по новом), иако припреме нису биле довољне. У Солунском Вилаету,

²⁰⁾ Изнето према Сиљанову, стр. 204—205 — као гледиште Јаверова о ставу Гоце Делчева према општем народном устанку.

²¹⁾ „Устанички покрет у Југозападној Македонији. Успомене, С. Арсов, Скопје 1949, стр. 54, 55, 57.

²²⁾ Сиљанов, стр. 281.

²³⁾ Арсов, стр. 89.

првенствено због убиства Гоце Делчева, конгрес је организован првих дана септембра само у Серском револуционарном округу, на Пирин Пл., на коме је решено да се са оружаним борбама, у виду „партизанских дејстава“²⁴⁾ отпочне 14 септембра 1903 године.

Без обзира на то што у осталим револуционарним окрузима нису одржани конгреси, ипак су локална руководства предузела низ акција.

Услед великог утицаја Врховиста и њиховог притиска на руководство и на масе, у суштини је остало нерешено једно од најважнијих питања — питање карактера и метода устанка — и остало да сваки револуционарни округ дејствовао самостално и независно од осталих не само по времену и простору, већ и по самом начину — методу. Данас се могу правити многе претпоставке, да ли би то тако било да Гоце Делчев није погинуо баш у припремном периоду устанка, али нас такве претпоставке не могу довести до неког правилног закључка.

Међутим, поставља се питање да ли су Врховисти могли знати да ће се овакво половично решење у погледу карактера и метода устанка негативно одразити, тако да оно неће моћи довести до победе. Ја лично мислим, да су они то не само знали, већ и желели, јер њихов циљ није био да се македонски народ сам ослободи. Напротив, њихов је циљ био да се македонско питање постави на дневни ред пред велике европске силе — као бугарско питање.

Кроз развој Врховистичке организације, која је по речима Сиљанова 1902 године достигла кулминацију, видимо линију њеног дејства. Створена у Бугарској, где је ондашњи двор вешто искористио патриотизам македонских емиграната за своје империјалистичке циљеве, она је од самог почетка поставила себи циљ да руководи ослободилачком ствари, да претставља Македонију у Бугарској и у иностранству и да македонско питање изнесе пред јавност, преко писмених или усмених дела, дипломатским путем и преко устанака. Уствари, то значи покушај Врховиста да одузму сва права македонском народу пре не што се овај ослободи Султановог ropства — јер су дела показала да Врховисти нису били ништа друго до агенти бугарског двора. И поред тога што није успео устанак 1895 године, Врховисти су 1902 извршили нову провокацију, познату под именом „Думајско вастање“²⁵⁾. Око овог устанка дигла се велика галама у Бугарској, где су још пре његовог почетка држали разни митинзи. Међутим, и овај устанак донео је македонском народу само нова страдања и патње од султанског насиља. Бугарски дипломатски агент у Солуну констатује да се није могао ни очекивати друкчији резултат једног таквог устанка који је подигнут са стране, у коме становништво Македоније није учествовало нити му следило. Он, 18 октобра 1902 године, подвлачи, да би требало дићи устанак изнутра, у коме би учествовао сав македонски народ, ако би се желело да се питање Македоније постави на дневни ред европских сила.

Овде, треба и тражити узроке настојања Врховиста да се македонски народ 1903 године дигне на општи устанак. Провокације бугарског двора 1895 и 1902 године, које су изведене преко Врховиста, нису постигле жељени циљ — да се питање Македоније постави на дневни ред европских земаља, као бугарско питање. Због тога, да би могли извући неке користи од борбе македонског народа, било им је нужно да тај народ гурну у један материјално и организационоски неприпремљен устанак.²⁶⁾

²⁴⁾ Моментано не располажемо са подацима шта је све решено на томе Конгресу. Делирадев каже да је решено да се дејствује партизански (стр. 21).

²⁵⁾ Према подацима, којима се располаже, у Думајском устанку учествовало је око 2.580 бораца и 13.960 турских војника. Борбе су трајале од 23 IX до 1 XI 1902 године; укупно је било око 19 оружаних сукоба.

²⁶⁾ Путевима империјалистичке политике бугарског двора према Македонији били су различити. У периоду Илинденског устанка, један од њих је био да се стварају нереди у Македонији, како би се посредством великих сила добило нешто за Бугарску — на рачун борбе македонског народа.

Млада бугарска буржоазија, која је дошла на власт помоћу великих европских сила, у то доба није имала снаге за оружану интервенцију — за

*

Из циља Македонске револуционарне организације види се да су руководиоци организације тражили савезништво свих оних који су били угњетени и експлоатисани од султанске власти. У том погледу предузели су низ мера само да би се на устанак против султанске тираније подигло све становништво Македоније, без обзира на веру и националну припадност. И зато они у прогласу на једном месту кажу: „Ми смо се дигли на оружје против тираније и нечовечности, ми ратујемо у име слободе и човечности, али наше дело стоји изнад сваке националне и племенске различности, зато ми рачунамо својом браћом све који страдају у мрачном царству султана“. У овом погледу било је успеха. Тако су се, на пример, Власи који живе растурени, а понегде и компактни по разним крајевима, од првих дана укључили у организацију и остали до краја у борби заједно са македонским народом. Исто тако, организација је успела да на линији борбе против Турске Царевине, придобије и тзв. Гркомане који су били под негативним утицајем Цариградске патријаршије. Поред тога, македонски револуционари успоставили су добар контакт са протестантима којих је било у Разлошком и Струмичком крају, као и са унијатима у Кукушкој области.

У току самог устанка револуционари су покушали да успоставе добре односе са турским и шиптарским живљем у Македонији, у ком циљу су слали и разна писма²⁷⁾.

Док су руководиоци Македонске револуционарне организације водили борбу за придобијање савезника који би заједнички дејствовали против султанске тираније, дотле су Врховисти стварали планове да би борбу македонског народа искористили за бугарски двор. У току читавог рада ове револуционарне организације Врховисти су се показали као најопаснији и највећи противници слободе македонског народа²⁸⁾, а велики број руководилаца није био довољно упознат са њиховим контрареволуционарним радом. ... „За борбе између Врховиста и Унутрашњих нисам имао појма“²⁹⁾, констатује Славељко Арсов пошто је дознао о раду Врховиста кад је донето решење за Илинденски устанак. У једном писму, које је упутио Герцикову, Гоце Делчев се жали на Сарафова, Цончева и др. и закључује да се треба ослонити на сопствене снаге и одупрети се сваком спољном утицају.³⁰⁾ Ово се може објаснити вештим и веома демагошким радом Врховиста, тако да су поједине њихове пароле, као на пример, парола да ће Бугарска помоћи устанак у Македонији и сл., продрале чак и код руководилаца. Тако, код Сл. Арсова постоји зрачак наде да ће устанак помоћи неко са стране (мисли на Бугарску), кад на збору у селу Смиљеву каже „да македонски народ можда неће бити сам у устанку, али не треба да чека на готово“, подвлачећи да македонски народ треба да изазове интервенцију страних сила. Ово гледиште види се код Арсова и у току самог устанка, када на саве-

такву акцију она није била ни психолошки спремна. А како на власт није дошла борбом — већ другим путевима, то је и у погледу Македоније хтела да искористи те исте путеве — интервенцију великих европских земаља.

²⁷⁾ Интересантан је следећи одговор Турака из села *Алданци*: „Из писма смо разумели да ви нисте рђави људи, да сте напустили своје домове, не да нападате мирно становништво него да се борите против власти (на турском укјумата) које штите ове рђаве људе, но, оне које ви тражите нису међу нама, они су избегли у градове. Колико се односи до нас обећавамо вам да ћемо мировати, ако желите да убијате невине људе, дођите. Бог да помогне оној страни која тражи правду. Друга писма послали смо код суседних села који су исто сагласни са нама. Кмет Синан“. — Цитирано према Хр. Сиљанову, стр. 293.

²⁸⁾ Стварање Врховиста почиње 1894 године формирањем једног комитета под претседништвом Трајка Китанова.

²⁹⁾ Арсов, стр. 29.

³⁰⁾ Герциков, стр. 35.

товању са Д. Грујевим са жаљењем констатује што интервенција са стране није уследила³¹⁾.

Македонски револуционари су осудили тај провокаторски и издајнички рад Врховиста и водили немилосрдну борбу против њих. Они су то учили брзо још од почетка. Тако, на пример, чак и Татарчев, док још није био запливао у воде Врховиста, осуђујући упад њихових чета у Разлошком устанку, правилно уочава да би било неопходно да се претходно изврши припрема изнутра код домаћег становништва да би се могао обезбедити живот и постојање чета које би упадале споља, јер би се у противном разиковало да те чете пропадну.

*

У свакој револуцији политички рад са масама има првенствено значење за успех у оружаном борби. Македонска револуционарна организација је у целини ово питање правилно схватила. Њен рад од самог формирања (23 XI 1893) па до устанка био је првенствено усмерен политичкој припреми народа за устанак. Разуме се, паралелно са тим, вршене су и друге организационе, материјалне и војне припреме. Зато Герџиков наглашава да је за успех у борби примарно створити чврсту организацију и додаје: „Ако имамо добру организацију новац ће доћи сам по себи, а без организације и са новцем ништа се не може учинити“³²⁾.

С обзиром на веома несрећене прилике у Турском Царству, у коме је вршена сурова експлоатација потлачених народа од стране Султана и феудалаца, у коме је цветала корупција и безакоње, и у коме је било низ других слабости, постојали су веома повољни услови за активан политички рад. Зато је и успех политичког рада био на завидној висини, јер је у то доба у широким масама македонског народа постојала висока политичка свест. За ово има много докумената. На пример, Сл. Арсов овако каже: „Сви су били задојени идејом и дубоко су веровали да се треба остварити то дело“³³⁾. Пошто је идеја о оружаном устанку била тако дубоко продрла у народ, то није било никаквих тешкоћа приликом преносења материјала, крстарења разних агитационих чета (које су без икаквог осигурања могле да седе по селима, иако су турске губитке стално крстариле³⁴⁾ и др. Тако је, на пример, Гоце Делчев, који се посебно бринуо за скупљање војног материјала — пушака, експлозива и муниције — сам пренео у разна места много материјала, поред осталог и 2—3 коњска товара пушака у Штип.³⁵⁾

Приликом политичког рада реално су предочаване тешкоће и жртве које се очекују од становника, а становништво је то озбиљно и схватило. У погледу перспективе развоја устанка истицано је: „да ће се дати много жртава, да крај није извештај, да могу изгорети и села“. На ово је најчешћи одговор маса био: „да нема повратка назад, ако победе биће добро, ако не — боље да сви изгину“³⁶⁾. Стога је организација могла да за кратко време покрене масе скоро за сваку револуционарну акцију. Када је, 1896 године, неки Турчин у Штипу убио једно дете, одмах се на иницијативу комитета покупило 200—300 грађана и демонстрирало пред турским властима. Таквих и сличних акција било је много³⁷⁾.

Сви руководиоци били су активни агитатори. И сам Гоце Делчев је често непосредно објашњавао народу циљеве организације (1900 године у селу Загоричани и др.). Према инструкцијама Делчева, агитација је морала да буде што конкретнија „да се објасни сељацима примерима из самог живота“. Поред тога, агитационе чете имале су тежак задатак да смирују размирице које су

³¹⁾ Сл. Арсов, стр. 21 и 92.

³²⁾ Герџиков, стр. 27.

³³⁾ Арсов, стр. 6.

³⁴⁾ Арсов, стр. 15.

³⁵⁾ Арсов, стр. 7.

³⁶⁾ Арсов, стр. 61.

³⁷⁾ Арсов, стр. 63.

разне реакционарне групе распиривале између Македонаца и других народно-сти, тамо где су заједнички живеле⁸⁸).

Каква је била политичка снага народа и његових наоружаних чета види се из схватања турске војске и административног апарата — када сељаци нису хтели да иду код турских судова и када су отежавали плаћање разних пореза и др. — чудећи се како не могу себи објаснити „одакле произилази та нова сила, која је видљива и невидљива“. А колико је био висок морал и свест народа и бораца по четама види се од њиховог држања по затворима (где нису ништа признавали и поред мучења), у борбама, пред пожарима и сл. Када је горело село Болно, сељаци су говорили: „Нека смо живи, изградићемо лепше куће“ и весело расположени довикивали: „Илуминације имамо у селу“. За паљење села Елха, Арсов каже: „Сељаци се нису секирали што су им куће изгореле“. Или случај у селу Круше, када сељаци седе по кућама, иако су Турци запалили село. Турци са тучом успевају да изведу сељаке из села да не би по кућама изгорели⁸⁹). На политичком раду око припреме устанка биле су ангажоване и жене, које су понегде и саме тражиле да им се објасне нека питања устанка.⁴⁰

Поред борбе против штетног утицаја Врховиста, који су, као што смо већ напоменули, кроз саму организацију перфидно дејствовали, требало је сузбијати егзархистичку и великокрспку агитацију, која је била пустила своје корене у Западној Македонији, нарочито у рејону Кичева, Поречја и Дебра. Поред тога, требало је сузбијати и уништавати разне разбојничке банде и чете, које су често формирали поједини органи турских власти за борбу против устаника, или су барем уживале њихову подршку⁴¹). И борба против шпијуна била је јако развијена, а шпијуни су редовно кажњавани смрћу.

У унутрашњем животу чета била је развијена слободна критика неправилних поступака свих припадника чета, па су и „поступци војвода критиковани“. Поред овога био је регулисан и однос унутар чета⁴²). За учвршћење стања по четама заведена је обавезна заклетва коју су борци полагали приликом ступања у чету, а поред тога чете су имале и своју заставу⁴³).

*

Немамо довољно података о томе у којој је мери Конгрес у Солуну разматрао организациску страну јединица и руковођења борбама током самог устанка. Међутим, у једном писму послатом из Солуна дају се инструкције за дејства у току устанка и наводи као дан устанка 18 јули 1903 године. У њему се, поред осталог, наглашава да устанак треба да буде паризански, комбинован са диверзантским акцијама и образлаже се шта значи „партизанска борба“. Даље се каже да устанак треба да буде што дуготрајнији да би се европске државе принудиле на интервенцију. Задачи појединих чета треба да се састоје од напада на слабије турске посаде и јединице, да се ликвидирају пољски чувари и други органи власти, да се изводе разне диверзантске акције на железничким пругама и др.⁴⁴) Конгрес у Смилеву се највише занимао проблемом руковођења борбом. Према његовој одлуци, градска руководства напуштају градове, одлазе у планине, прикључују се четама и постају оперативна руковод-

⁸⁸) Оваквих случајева има доста, на пример у селу Острово (Воденско). Егзархисти и Гркoмани су распиривали муђусобне свађе.

⁸⁹) Подаци Арсова на стр. 30, 47, 70, 75, 81. О овоме говоре и други револуционари.

⁴⁰) Арсов, стр. 15.

⁴¹) Арсов, стр. 22 и 27.

⁴²) Арсов, стр. 14 и 17.

⁴³) Текст заклетве изнет је код Арсова на стр. 21, а застава се описује на стр. 15: „свилена, црвена, извезена мома македонка у грађанској ношњи“.

⁴⁴) Писмо је од неког „Ираклија за браћу у шуми“; по садржају изгледа да је упућено руководству Скопског револуционарног округа, јер се у њему говори да Штипски, Кумановски, Петрички, Кривопаљаначки и Кратовски срез треба да образују „Шести револуционарни Овчеполски округ“.

ства појединих рејона, остављајући по градовима помоћна руководства. Затим је предвиђено да се као органи „рејонских начелстава“ организују „центрови војводи“ и „сеоски војводи“ потчињени „центровим војводама“. Било је изабрано и руководство устанка Битољског револуционарног округа од три потпуно равноправна члана (Дамјан Грнав, Лозанчев и Сарафов) и три заменика. Међутим, и поред овог, Конгрес у Смилеву није разматрао проблем обједињавања командовања и стварања већих војничких формација од чете. Осим тога, одлучено је да рејонска руководства за време устанка израде војнички план дејства за своје рејоне. Због тога је било много различитих планова и дејстава, чак и онда ако су биле дате неке инструкције. У Ресанском крају и Преспии устанак се развијао скоро без плана, дејства су се одвијала више стихиски, јединице (чете) су већим делом биле растурене по селима, од којих су неке чекале, док су друге водиле борбу. Добија се утисак да се народ спремио за устанак и да је приправан све да жртвује, али му руководство не даје конкретне задатке, те чете чекају. Због тога Турци добијају време за прикупљање својих снага и неометано почињу да туку чету по чету (негде и по неколико чета), да систематски уништавају села, пљачкају домове и врше сва могућа насиља и зверства над становништвом. Да војнички план за устанак у Ресанском крају није био како треба најбоље нам показује пример плана напада на Ресан, који је више него примитиван. Ево како га Славејко Арсов износи пред скупљеним четама: „... План нам је да нападнемо Ресан и, ако успемо, запалићемо га, а ако не успемо, опалићемо неколико плотуна и вратићемо се“.⁴⁵⁾ Како је план постављен, тако се напад и развијао. Кад су јединице дошле на ивицу града и када их је стража открила, отвориле су ватру, запалиле једну стају и опалиле по неколико метака. У граду је настала велика паника, настала је пучњава, а чете Арсова су стајале „на 5 корака од града, на врху једног брдашца“ и гледале⁴⁶⁾, а после тога су се повукле, уместо да су у једном налету упале у град и уништиле турску посаду, или јој барем задали озбиљан ударац. Међутим, овакав поступак могао је само да охрабри Турке, као што је и било. Супротно овоме, у нападу на Крушево, снаге су биле обједињене под руководством Карева, тако да су дејствовале по тачно одређеном плану.

Целокупно руковођење устанком ишло је по следећем реду: ЦК Македонске револуционарне организације, као највиши орган, затим руководства појединих револуционарних округа, рејонска руководства, руководства појединих центара и, најзад, сеоска, односно градска руководства. Међутим, после солунских атентата Гарванов је био ухапшен, а тиме и Централни комитет разбијен. Тако је, по речима Сарафова, сваки округ имао да се брине сам за себе, што је било природно јер је руководство било разбијено у самом почетку и устанак осуђен да се појединачно — по окрузима, па и срезовима — диже и развија у току лета 1903 године.

У првом периоду устанка имамо тзв. агитационо-организациске чете веома различитог састава, просечно од 10—15 људи, да би се лакше кретале. Због свога малог бројног стања, ове чете нису могле да се упуштају у јаче борбе са Турцима, па су их чак понекад и избегавале. Иако су чете, по расположењу становништва, могле да буду бројно далеко јаче и организоване у веће војне формације, ипак до тога није дошло ни у току устанка. Ове агитационо-организациске чете имале су задатак да у сваком граду и селу формирају посебне — територијалне чете, у чему су 100% и успеле. Ако се има у виду да је требало очекивати судар, у оно доба са модерно организованом турском војском, онда је јасно да је изнета војна организација тешко могла да одговори задацима пред којима је стајала.

У другом периоду, тј. у току устанка, чете су биле исто тако различитог састава, од по 30—50 или више бораца, у зависности од величине села⁴⁷⁾.

⁴⁵⁾ Арсов, стр. 60.

⁴⁶⁾ Арсов, стр. 70.

⁴⁷⁾ Арсов је из неколико села створио чету од 150 људи, Панајотов од 170 људи (стр. 68), а села Елха и Дупени формирала су чету од 50 људи (стр. 71).

Истина долазило је и до обједињавања више сеоских чета за извесне акције, али не у неку сталну, већ у привремену формацију за извршење одређеног задатка. Обједињавање свих чета највише је дошло до изражаја у борбама за Крушево.

III

Тактика дејства устаника у првом периоду, тј. до Илинденског устанка, карактерише се пасивношћу агитационо-организациских чета, избегавањем борбе са турским аскером, полицијом и др.⁴⁸⁾ и извођењем војничке обуке, док у другом периоду, тј. у току самог устанка, устаници у већини случајева траже непријатеља и воде дуготрајне борбе.

У погледу војничке обуке устаника предузимано је низ мера. Борцима су давана упутства како треба да чувају пушке и да их чисте. Вршене су и смотре оружја. Настава у руковању оружјем извођена је обично ноћу, већином по кућама. Поред тога, сеоске чете добијале су инструкције како треба да поступају у појединим случајевима. Према једној инструкцији, сеоске чете су биле дужне да се узајамно потпомажу, нарочито ако се воде борбе негде у близини. У тим случајевима сеоске чете су биле „дужне, кад се нека чета нађе у опасности, да јој притекну у помоћ, да је спасу или сачувају неко село и др.“⁴⁹⁾ Међутим, поред обуке по кућама и давања разних инструкција, било је случајева да су извођене и разне практичне вежбе на земљишту. Тако се описује како је „Пенчо у Леорецкој планини прикупио чете“ из села Смилево, Златари, Кривени, Леорцини, Крушени, и са око 200 устаника јавно изводио вежбе. Он је формирао две стране и тако цео дан нападао и бранио неко брдо⁵⁰⁾. Оваквих и сличних вежби било је доста, нарочито у Костурском крају, непосредно пред устанак, када је обука у знатној мери била појачана. Резултате обуке видимо у низу успешних оружаних борби.

*

Питање обезбеђења чета за време боравка по селима било је прилично разрађено. Агитационо-организациска чета се распорепивала по сеоским кућама, а обезбеђење у и ван села редовно је вршила сеоска чета. Сви наоружани борци сеоске чете узимали су оружје и постављали страже ван села (ноћу у близини путева). На стражама (јачине обично 2—3 лица) био је забрањен разговор, пушење, кашљање, спавање, итд. Стража је имала дужност да стално обавештава о свему што примети. Карактеристично је да су, у време кад је револуционарни покрет узео маха, на стражу одлазиле и жене. Поред тога, свако село имало је стално организовану службу осматрања. Сви сеоски чувари стоке, шумски радници и др. имали су задатак да најбржим путем обавештавају сеоско руководство о свему што би приметили.

Према уобичајеним прописима, чета се увек кретала у колони по један (борци један за другим на 4 корака отстојања); војвода (командир чете) био је увек на челу колоне, а напред је редовно истурана патрола. Борци су носили оружје у рукама. Разговор, скупљање, пушење и излазак из строја било је забрањено. После сваких 1—2 часа кретања давани су мали одмори, с тим да су устаници углавном задржавали маршевски поредак (тј. своје место у колони). Мере обезбеђења и распоред чета на маршу омогућавали су четатама спремност за борбу, као и парирање дејства евентуалних заседа на које би наишле. Но, и поред тога, било је случајева да су чете, нарочито после дужих напора, изне-

⁴⁸⁾ До устанка оружане чете имале су основни задатак агитацију и припрему народа на устанак — отуда и назив „агитационе“ чете. Под појмом „избегавање борбе“ не треба схватити да чете нису прихватале борбу и да се нису упорно бориле при разним сусретима, већ то да оне нису биле иницијатори борби.

⁴⁹⁾ Арсов, стр. 38 (Види и стране 20, 31 и 41).

⁵⁰⁾ Арсов, стр. 54.

нађиване од стране турских потера, али су и у таквим случајевима успешно прихватале борбу.

Говорећи о умешности Гоце Делчева у тактици до устанка, Христо Сиљанов износи да је Гоце тако детаљно познавао метод турског гоњења да је понекад и потцењивао турску неспретност. Делчев је умео да завара турске потере брзим и оштроумним маневрима и диверзијама. Метод заваривања турских потера обично се састојао у томе што су чете из једног села брзо прелазиле у друго село. Међутим, било је случајева да су поједине чете биле опкољене и принуђене да приме и воде борбу скоро до истребљења. На тај начин, чете су биле увежбане да воде успешну борбу и у окружењу, и то под веома тешким условима — против неколико пута надмоћнијег непријатеља. Карактеристично је да је у таквим случајевима скоро редовно долазила помоћ из суседних села ради деблокирања опкољених устаника, као и то да су и сами устаници у погодном моменту увек покушавали да се пробiju из обруча, било сами, било уз помоћ пристиглих појачања. Но, било је доста случајева да су неке чете водиле борбу до уништења. Тако, Христо Сиљанов описује случај Патчева који је после дуге борбе у Кадином Селу (25 III 1902) са својим друговима, извршио самоубиство, пошто није могао да се пробије из турске блокаде.⁵¹⁾ Када су Турци у Костурском крају приликом претреса села Тресе, наишли на кућу у којој су били устаници, развила се жестока борба у којој су Турци претрпели доста губитака, тако да се чета пробивала из турског обруча. Интересантно је да су жене и у овом сукобу, као и у многим другим, много допринеле да се устаници извуку из обруча и ударе Турцима иза леђа⁵²⁾. Чета Крсте Асенова, која је била опкољена од Турака у Аматошко Блато (где се била утврдила) издржала је месец дана у борби, и тек када је остала без муниције и хране напустила је Аматошко Блато и успела да се прикривено пробије кроз обруч турских војника.

Када је војвода Пиперков био опкољен у селу Брезово (Демир Хисарско), пошао му је у помоћ Арсов са својом четом, да би га ослободио блокаде. У том циљу испут је скупио више сеоских чета (у селу Златари 80—90 наоружаних бораца, у Смилеву је наишао на Сугурева са 50 бораца, у Цапере и Ђавато око 150 бораца, и др.). Међутим, Пиперков се сам ослободио и борбом себи пробио пут. Карактеристично је да је Пиперков био блокиран само са 3 друга, а да остали део његове чете није учествовао у борби — иако је код свих чета гајено и редовно спровођено начело да се одмах мора притећи у помоћ оном делу чете који је у опасности — док су се, напротив, сеоске чете из удаљенијих крајева дигле и кренуле у помоћ. Пошто је овај случај јавно претресан пред целом четом, то је главни кривац био кажњем смрћу. Кад је у селу Избишћа био блокиран један део чете Арсова, на први пуцањ су кренуле околне сеоске чете из села Волно, Леорка и Крушје у помоћ опсађенима. Борба је дуго трајала и продужила се чак и онда када су Турци запалили село. Увече је ступио у борбу и Арсов са другим делом чете из села Јанковци, а стигла је и Смилевска чета. Устаници су јуришем натерали Турке да се повуку у село Избишће. Борба је убрзо прекинута и устаници су се повукли, иако су Турци били спремни да капитулирају само да је јуриш био обновљен⁵³⁾. Овде се уочава слаба координација дејства појединих чета — Смилевска и Кривенска чета, као и чета Арсова дејствују свака за себе и самостално прекидају борбу.

Нешто слично догодило се и у борби у селу Љубојно, где је чета била опседнута, а да је блокада била откривена тек онда када је затрубила турска труба. Када је отпочела борба код једне опседнуте групе, остале групе из чете — иако су биле у селу — нису одмах ступиле у борбу, већ тек касније. Чета се јуначки држала и борила, док јој није стигла помоћ из суседних села. Пошто је помоћ стигла на иницијативу самих јединица, и ове су ступале у борбу стихиски. Па ипак, Турци се повлаче у село, а сви борци опседнуте чете излазе

⁵¹⁾ Сиљанов, стр. 136.

⁵²⁾ Сиљанов, стр. 139.

⁵³⁾ Арсов, стр. 45.

из села и упућују се према планини, уместо да се споје са пристиглом помоћи⁵⁴⁾. Из ових, као и много других примера видимо да су сеоске чете у погледу садејства, тј. указивања помоћи на месту борбе, у потпуности испуњавале директивну руководства, али да њихово дејство није било координирано. Зато је руководство из борби код села Избишћа извукло извесна искуства, али само у смислу јачине помоћи која треба да буде указана, о поступку сеоских чета при ступању у борбу и прекида борбе, при повратку у село и сл.⁵⁵⁾ Међутим, није извучено никакво искуство за координацију дејства у смислу јединствене команде и у смислу искоришћавања постигнутих успеха, нити је правилно уочена револуционарна снага сеоских чета и њихова спремност за борбу.

Герциков је доста често примењивао тактику „терористичких“, управо диверзантских акција, које су имале за циљ напад на органе административне власти, на железничке возове и слично. Он је чак и развио теорију тих акција и написао једно упутство за њихово извршење⁵⁶⁾. Он је сматрао да треба организовати поједине диверзантске групе које би самоиницијативно предузимале низ акција. По речима Герцикова, и Делчев је прихватио ту теорију. Герциков описује покушај извршења минирања једне железничке композиције, као и слање паклених машина железницом које би експлодирале на територији Турске, у чему је било извесног успеха. Из тактике диверзантских дејстава, Христо Сиљанов описује први успели напад — рушење железничког моста код с. Ангиста, у Драмском рејону. Неколико дана касније, Делчев о овом успеху пише: „Порушили смо мост код Ангиста и тунел близу овога“ и даље, „све је извршено срећно, па и најбољи војни инжењер могао би да нам завиди“⁵⁷⁾.

Једна од веома познатих диверзантских акција, која је одјекнула целом Европом, били су Солунски атентати — извршени од стране неколико омладинаца, познатих под именом „Гемидији“. У тактичком погледу ови атентати личе на диверзије које су проповедали Гоце Делчев и Герциков, а по политичком циљу — претстављају резултат дејства Врховиста. Непосредни инспиратор атентата био је Сарафов, који је обећао и експлозив за њихово извршење. Под утицајем Врховиста, извршиоци су се надали да ће извршењем неколико значајних диверзија моћи да ставе македонско питање на дневни ред европских сила. Те диверзантске акције су веома смело изведене. У току једног дана извршено је низ акција, међу којима су најважније — уношење и експлодирање паклене машине на једном броду у Солунском Заливу и мимирање Отоманске Банке у Солуну.

*

На конгресу у Смилеву „војводама“ су дата извесна упутства, на пример, да не дозвољавају да буду опседнути и да им је позадина увек слободна, нарочито у почетку, док су још неискусни, а турски војници веома способни за опкољавање. Ово је свакако резултат искуства из ранијих борби. У погледу тактике устаника, интересантна су запажања Грујева (која је забележио Козма Георгијев): „Ми треба да чувамо и снаге и муницију, јер Немачка са њеним Круповим фабрикама неће нам слати муницију, с друге стране да не мислите да ми желимо на јуриш да сломимо турску снагу. Ми смо умали не да од „маузерке“ изађу боље наше „мартинке“ и „гра“ пушке, купљене са златницима киданим од накита наших мајки и сестара, већ да кажемо и докажемо свима у свету да Македонац презире ropство и да је готов да откупи то своје презрење са ценом најмилијих својих“⁵⁸⁾.

Према Герцикову, устанак у Одринском крају био је замишљен тако да сваки руководилац рејона отпочне дејство мање више самостално, тако да ту не видимо неки план који би сва та дејства потпуно ускладио. То је можда

⁵⁴⁾ Арсов, стр. 38, 50, 51, 52.

⁵⁵⁾ Арсов, стр. 49.

⁵⁶⁾ Герциков, стр. 48.

⁵⁷⁾ Сиљанов, стр. 228.

⁵⁸⁾ Изнето по Сиљанову, стр. 289.

настало зато што су сва тројица из оперативног тела — Герциков, Икономов и Маџаров — узели по 50—60 бораца и отишли на три разна места да нападају.

Икономов је сматрао да би после првих акција све чете требало спожити за напад на М. Трново, Маџаров се бојао да се тиме не изазове покољ становништва, а Герциков је био за то да се извиди стање гарнизона, па ако се утврди да има више од 500 војника, да се не напада. Према подацима који су прикупљени углавном испитивањем мештана, добивени су веома различити подаци — неки су тврдили да у граду има 2.000, неки 5.000, а по неким подацима да чак има и 10.000 непријатељских војника, иако је уствари било само 300 турских војника, тако да је Герциков касније узвикнуо: „сјајно смо могли напасти и да заузмемо град“. Разуме се, до овога није дошло, услед приличног колебања и немања јединства у одлучивању.

За напад на Василиково, Герциков је организовао извиђање помоћу једне групе радника — угљенара — које су срели на путу, али ни овде извиђање није извршено добро. Тек кад је напад почео, сазнало се да у селу постоје две, а не једна касарна. Иако се види да су устаници осећали потребу за тачним подацима о непријатељу, ипак им служба извиђања није била организована како треба. Герциков је поклањао велику пажњу тајности и изненађењу код напада⁵⁹⁾. Стога је и наредио да се у околини с. Василикова не сме отпочети борба пре но што уследи напад на само Василиково — да се не би открио напад. Да би напад што боље успео, Герциков, као и Сл. Арсов, припремили су неколико канти петролеума за паљење села и појединих зграда. Сам напад је тако организован да је неколико одељења одређено за обезбеђење према турској махали, према турском селу Потурнаково и на путу, док је око 40 бораца било усмерено на турске касарне. Иако је напад на ове касарне био добро замишљен — да се најпре баце бомбе, а затим упадне у касарну — ипак је у току напада наступала пометња и код једних и код других, те су Турци напустили касарну.

Овде су устаници тражили борбу, али још нису имали довољно искуства. Они организују борбена дејства на широком фронту, чиме су постигавали већу забуну код непријатеља и већи морални успех само ако се борба успешно заврши. Али незгода је у томе што су снаге растурене, тако да се не може са сигурношћу рачунати на успех ни на једном месту. Зато су устаници много рачунали и на изненађење, али га нису довољно припремали извиђањем и прикупљањем података.

После изненадних акција у Одринском крају, којима су Турци били потиснути, настало је затишје око 15—20 дана, тј. таман толико колико је турским војним властима било потребно да прикупе војску за гушење устанка. А када је турска војска прешла у напад, Герциков је имао прилично нејасан став у погледу вођења борбе, наиме: „да се супротстави уколико је то могуће, али ако су снаге јаче (мисли се на непријатељске — М. А.), да се заштити народ од покоља“. Он и овога пута држи своје снаге разједињене, а сам се са око 60—70 бораца утврђује на два гола врха и спрема да ту прими борбу са турском војском. А док је он ту чекао, турски војници су крстарили околином, гонили и уништавали становништво. Тако је и овде, као и код Арсова у Ресанском крају, препуштена иницијатива у руке турским војницима.

Из напада на Ресан и неколико других борби може се видети да се тактика устаника у овоме крају у извесној мери разликује од тактике у другим крајевима. Ресанско руководство је хтело да нападне на град Ресан, у коме је било око 200 наоружаних устаничких људи који су могли да дејствују из града или да се раније припоје устаницима тако да заједно нападну на град. Арсов се, као члан рејонског руководства у селу Болно, саветовао са помоћним руководством из града, као и са богатим грађанима и два учитеља, који се

⁵⁹⁾ Томе су поклањали довољно пажње и остали руководиоци М. Р. организације. Тако, Христо Матов каже: „Тајност и изненађење су два услова, који су у свако време претстављали резект према организацији и придавали јој неку чудотворну силу у њеној борби“.

нису слагали да се нападне град⁶⁰). Као што смо раније напоменули, сам план за напад на Ресан, био је прилично примитиван и половичан. План је стваран потпуно под утицајем богаташа из Ресна (који нису били за то да се напада Ресан) уместо да се једним налетом уништи турска посада⁶¹). Кад су све чете заузеле своја места, Арсов је изнео да ће: „без борбе испалити по 2 метка, пробати да га запале, и повући се, да Турци схвате да смо отпочели са устанком“ (подвукао — М. А.). А свако се мора упитати зар не би Турци боље схватили почетак устанка да је посада у Ресну била уништена, као што је то било у Крушеву.

У нападу на Ресан, или тачније речено у демонстрацији на Ресан, узеле су учешћа: Дрменска, Царевдворска и Јанковечка чета. Из излагања Арсова не види се шта је било са око 200 бораца из Ресна, и шта је било са другим четама, које су биле под његовом командом. Чете Панајатова имале су неколико борби на друму Битола — Ресан. Овде су Избишка, Кривенска и Златарска чета водиле борбу са турским стражама за обезбеђење пута. Кривенска чета водила је борбе са турским снагама код Крушечких Ханова. Турци су се повукли у ханове и одатле се бранили (ханови су били од камена), тако да се чета морала повући тек онда када је Турцима стигло и друго појачање у јачини од преко 300 војника (прво појачање било је одбијено).

Из борби Кривенске чете и осталих чета, из напада на Ресан и на друга места може се видети спремност народа за борбу, али једновремено и велике слабости руководства, које подлеже опортунистичком схватању „чорбација“ а врло вероватно и Врховиста. Уместо да се чете прикупе, оне мање више самостално дејствују. За то има много примера — борба чета из села Елжа и Дупени, или борба у Царев Двору, борба код хана у селу Стење, или случај чете из Љубојна, која три дана води борбе са турском војском и башибозуком и др.

Овако разједињени напади — или боље речено наметнуте борбе од стране турског аскера — ишле су у корист Турака. Турци су створили довољно јаке потерне групе, које су биле јаче од сеоских чета, и отпочели нападе скоро на сва села. Напади су обично почињали ујутру, тако да су Турци после 2—3 часа борбе успевали да продру у село, да га запале и опљачкају и да се поподне врате у своје гарнизоне. Таква тактика Турака недвосмислено показује слабост Турака — јер нису смели да заноће ван гарнизона — али једновремено и то да та њихова слабост није довољно искоришћена од стране устаника. Па ипак, Турци су после првих борби били тако разбијени да су везу између Ресна и Битола морали одржавати одредима јачине око 300 људи. Међутим, недовољно вешта тактика устаника омогућила им је да постепено прикупе нове снаге и пређу у офанзиву да би потпуно угушили устанак.

У Крушевском крају све припреме устаника вршене су у складу са одлуком за напад на Крушево. Сам напад је извршен са око 800 наоружаних устаника. Крушево је било потпуно опкољено. Део снага упућен је на касарне, а један део је остао да штити напад од евентуалног придоласка помоћи са разних страна ка Крушеву. Када је Пито Гули отпочео напад, касарне су биле запалене, а Турци су се повукли најпре у коњушнице, а одатле су побегли у једну јаругу. Прва турска интервенција према Крушеву била је разбијена.

Напад на Клисуру у Костурском крају, коју је бранило око 300 турских војника, извршен је најпре са око 150 устаника, не сачекавши да се прикупе све устаничке снаге, тако да напад није успео. Напад је успео тек

⁶⁰) Арсов, стр. 66.

⁶¹) Утицај богаташа је логичан јер је један део ових (истина мањи) скоро у свим градовима сарађивао са Турцима, иако Арсов говори да се и „чорбације“ радују што ће Турке из Ресна протерати.

другог дана када је Клисурса опкољена са око 600 устаника. Покушаји Турака да помогну посади у Клисурси били су одбијени⁶²⁾.

Руководиоци устанка нису увек били довољно упорни у својим нападима. У напад на с. Капешница, које је бранило око 900 турских војника и Шиптара, кренуло је 700 устаника. Напад се развијао по свим војничким правилима. Устаници су били развијени у стрељачки stroj и чистили су терен испред себе. Али, када су дошли до једног удоља које је одвајало устанике од турских војника и Шиптара, руководство је одустало од напада, јер се побојало великих жртава.

Борбе код с. Дамбени карактеристичне су по томе што је 600—700 устаника, користећи се добрим познавањем земљишта, извршило обилазак и успело да уђутка дејство турске артиљерије. Они су били нападнути од преко 2.000 турских војника, коњаника и артиљераца. Борбе су биле жестоке и устаници су одустали од свог првобитног плана да се пробацију, већ су се закопали и примили борбу. Интересантно је напоменути да је један од устаника давао турске сигнале трубом и на тај начин обмањивао Турке. Када је турска коњица покушала да нападне устанике, устаници су отворили јаку ватру и натерали је у бекство.

У нападу на мало место Невеска, који је извршен 12 августа 1903 године, устаници су применили једну врсту оперативног маскирања. Они су послали један мали одред устаника да привуче турске трупе које су биле под шаторима близу места Невеска, а затим су главним делом напали на Невеску у моменту када су Турци кренули према овом малом одреду. Устаници су опколили касарну и заузели само место, али су Турци успели да се извуку зато што је убрзо наступио мрак. Иако је устаничка тактика напада који почињу касно после подне, у овом случају ишла на руку непријатељу, ипак је њихова тактика напада, који се врши ноћу, у већини случајева била правилна и погодна, јер је турска војска, услед своје ватрене надмоћности, дању била опаснији противник.

У борбама код Карбунице у Кичевском крају, која је вођена против башибозука, турског аскера и шиптарских сељака из села Зајаса, долазило је и до врло жестоког рвања прса у прса, до удара кундацима, ножевима, јатаганима, и сл. У борбама за село Смилево, које је бранило око 200 турских војника, сељаци су показали велику иницијативу. Напад су најпре извршили сељаци, а затим им се придружио и штаб са својим борцима. Иако су били блокирани од стране устаника, Турци нису хтели да се предају, већ су покушавали да заузму и кућу у којој је био одржан конгрес. Тада су устаници решили да запале ту кућу, а Штаб је наредио да се прекине борба, сматрајући да нема потребе давати жртве у борби око утврђених кућа. Када су сељаци видели дим у своје селу, поново су се вратили у село, напали турски аскер и протерали га. Сутрадан Турци су поново покушавали да продру у Смилево, али су били сачекани и одбијени. Тако су Смилевци својим иницијативним дејствима успели да ослободе село и да у њему живе око 20 дана слободно⁶³⁾.

Када су схватили размере устанка, који је био угрозио поједине мање гарнизоне и нека турска реакционарна села, Турци су предузели низ мера — у првом реду, тамо су послали јаче одреде — да би што пре угушили устанак и да не би дозволили његово ширење, јер су добро познавали расположење и спремност широких маса у борби за извојевање своје слободе. Да би повратили Крушево, они су са свију страна прикупили и тамо упутили око 17—18 хиљада војника (пешадије, артиљерије и коњице). А нови турски командант у Македонији, Назир паша, успео је да за релативно кратко време прикупи армију од око 80.000 војника (не рачунајући башибозук и друге реакционарне елементе) у циљу предузимања офанзиве за угушивање устанка, која је отпочела око 12 августа. У овом периоду турске офанзиве устаници су прибегли дефанзивној тактици. Они су се пребацивали из једног рејона у други, првенствено у оне рејоне које је турска војска већ претресла или у

⁶²⁾ Изнето према Сиљанову и Биолчеву.

⁶³⁾ Сиљанов, стр. 287, 288, 289.

оне где је било мало вероватно да ће доћи до претресања и чишћења терена од устаника. Од многобројних борби нарочито је значајна одбрана Крушева по томе што је један део устаника остао у Крушеву и изгинуо, такорећи до последњег борца, одбијајући многобројне понуде Турака на предају. У овим борбама нарочито се истакао Питу Гули. Сличан је случај био и са браниоцима на острву на Преспанском Језеру. Иако су Турци 14 септембра понудили устаницима да се предаду, ови су им одговорили нека их нападну ако могу.

И у овом периоду турске офанзиве, устаници су често заузимали врло широке фронтове за одбрану, иако су располагали бројно малим снагама, тако да нису могли да их солидно бране. Тако, на пример, око 1.000 устаника, подељених у три одреда, бранило је фронт од око 15 км код с. Бојиште.

У разматрању извесних момената из тактике, више сам се задржао само на неке борбе Битољског и Одринског округа, где је устанак попримио општенародни карактер, ма да је било веома интересантних борби и у другим крајевима Македоније.

На крају, да би се уочиле размере Илинденског устанка, даћемо неколико статистичких података за период од 20 јула до 20 октобра (по старом) на основу којих сваки читалац може доносити сопствене закључке⁶⁴.

У целој Македонији и Одринском револуционарном округу одиграло се за време устанка укупно 239 борби (без диверзантских акција), од којих 150 у Битољском, 36 у Одринском, 38 у Солунском и 15 у Скопском револуционарном округу. У тим борбама учествовало је 26.408 устаника и 356.931 турских војника, башибозука и разних реакционарних елемената. На тај начин, однос снага био је 1:13,3 у корист Турака.

У борбама је погинуло 994 устаника и 5.328 Турака. Томе треба додати зверства Султанових силника приликом угушивања устанка. Ево неколико података: убијено 4.694 Македонца, запаљено 201 македонско село, изгорело 12.440 македонских кућа и остало без крова 70.835 становника.

Као што видимо, у широком масама македонског народа била је сазрела идеја за устанак, а македонски народ, иако организациски и материјално неприпремљен, дигао се на устанак, показујући изванредне квалитете борца за слободу. Он је у тој борби ишао са таквим еланом какав се само може пожелети — није жалио ни сопствене животе ни материјална средства. Међутим, услед специфичних прилика које су владале пред устанак и за време устанка (опортунизам Врховиста и смрт идеолога револуционарног покрета Гоце Делчева) ондашње руководство — иако је дало све од себе — није могло до краја да искористи и доведе устанак до победе. Истакнути јунаци устанка, као што су били Питу Гули, Карев, Груев, Горче Петров, Сандански, Герциков, Узунов, Арсов, Јазо Поптрајков, Сава Михајлов и многи други знами и незнани остаће као светли примери дуготрајне борбе за слободу македонског народа.

⁶⁴) Подаци су наведени према Мемоару.

УЏБЕНИК ИЗ МАТЕМАТИКЕ

За течајеве општег образовања официра ЈНА из техничких разлога није могао да изађе 1 септембра ове године, како је било објављено у „Војном делу“ бр. 8, већ ће изаћи 15 октобра.

Цена уџбенику ће бити 110 динара.

Поруџбине се примају